

Іламі Ясна

Вища школа соціальних досліджень

Інститут філософії та соціології Польської академії наук

Під оком Великого Іншого: філософія за тоталітарних режимів

Ідея Іншого, що увійшла до широкого обігу понад півстоліття тому, досі завдає тон у дослідницьких парадигмах і щоденних практиках. Інший Жака Лакана, хай радикально інакший та незбагнений, постає як сумірний Я суб'єкт діалогу та ставить в авангард гуманітарних і соціальних досліджень розмаїття доти маргінальних ідей, традицій, досвідів і феноменів. Однак, сьогодні, коли аналітики говорять про «занепад демократій» (Nations in Transit 2022), «антидемократичний поворот» (Nations in Transit 2021) та «повернення до авторитаризму» (Снайдер, 2020), потребує уваги геть інший Інший Славоя Жижека – великий тоталітарний символічний лад, котрий, як ми прагнули вірити, пішов у минуле разом із двадцятим століттям.

Набуває значущості питання про те, як відбувається виробництво знання і колективних переконань за тоталітарних режимів. А саме, як через фігуру Великого Іншого, як-от, невідвратною Історичною необхідністю на шляху до комуністичного майбутнього, здійснюється несилова легітимація таких режимів. Як неодноразово демонстрували дослідники, важливе місце в такій легітимації посідають література та мистецтво. На мою думку, за тоталітаризмів вона відбувається насамперед засобами філософії – нехай перетвореної, викривленої.

Однак, твердження, що цей інтелектуальний покруч має стосунок до філософії, є предметом гострої критики. Після Гегеля (Hegel, 1986) майже загально визнано, що філософія виникає за давньогрецької демократії, де була вперше реалізована необхідна для її існування свобода думки. Від Сократової маєтики, що не навчала *aletheia* (істині), а допомагала віднайти власну правду у своїй *doxa* (думці, opinii) (Arendt, 1990), саме терпимість до гетеродоксії, або інакомислення ми вважаємо головною ознакою філософії як способу мислення та суспільної практики. Якщо так, то за тоталітарних режимів, першою ознакою яких Хуан Лінц (Linz, 2000, р. 70) вважає відсутність плюралізму та караність інакомислення, філософія в сучасному розумінні неможлива.

Утім, Лінц вказує на ще одну ознаку тоталітаризмів – політичну мобілізацію, тобто активність громадян (Там само). «Якщо нетоталітарні диктатури встановлюють режим „пасивної несвободи”, що вимагає тільки утримуватися від активного протистояння чи критики, ... режим „активної несвободи” змушує людей демонструвати при цьому ентузіазм і захоплення» (Shtromas et al., 2003) та щирі віру в проголошені ідеї.

До такої активної несвободи неможливо примусити; для цього треба не діяти, як треба, а думати, як треба. Це зумовлює потребу в третьому компоненті тоталітарного режиму – ідеології, а також у несилових засобах її легітимації; у м'якій силі, котра тут ефективніша за силовий примус.

Парадоксально і трагічно, роль такої м'якої сили дістається філософії, котра має потужний інструментарій для епістемологічної легітимації ідеологічних конструктів. Ставши на службу режимові, філософія перероджується на власний антипод, джерело універсальних істин та готових відповідей; за Сергієм Пролєєвим – «антимислення, протимислення» (Пролєєв, 2004).

Але ж доводиться визнати, що ця «антифілософія» конструюється саме з уламків академічної філософії, застосовує філософські методи, спирається на філософські тексти і пропонує відповіді на суто філософські питання. Зрештою, її виконавцями, принаймні спочатку, є саме академічні філософи.

Водночас притаманна філософії рефлексія щодо власної детермінованості, зокрема, ідеологічної, робить її менш уразливою перед тоталітарним режимом, ніж інші інтелектуальні практики. Тому, виконуючи державне замовлення на обґрунтування тоталітарного міфу, філософія частково уходить в «епістемічний андеграунд» (дисидентські рухи, інакомислення) та, як свідчить історія, зокрема українська, відроджується, коли режим слабне. Усе це дає змогу вважати, що в певному сенсі філософія за тоталітаризмів, хай і в специфічній формі, все ж таки існує, при тому не меншою, а то й більшою, ніж у вільних суспільствах, мірою конститує систему суспільних смислів.

Тому, слідом за Михайлом Мінаковим, я вважаю вельми небезпечним ігнорування тоталітарної філософії, зокрема радянської (Мінаков, 2009) як об'єкту історико-філософського дослідження. Вкрай важливим є дослідження буття філософії за тих часів і умов, коли вона, довічний простір інакомислення, змушена боротися з ним на вимогу Великого тоталітарного Іншого.

Бібліографія

- Arendt, H. (1990). Philosophy and Politics. *Social Research*, 57(1), 77–103.
- Hegel, G. W. F. (1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Einleitung* (В. 3. Einleitung).
- Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lynne Rienner Publishers.
<https://doi.org/10.1515/9781685850043>
- Nations in Transit 2021: The Antidemocratic Turn*. (2021). Freedom House.
<https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2021/antidemocratic-turn>
- Nations in Transit 2022: From Democratic Decline to Authoritarian Aggression*. Freedom House. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2022/from-democratic-decline-to-authoritarian-aggression>
- Shtromas, A., Faulkner, R. K. & Mahoney, D. J. (2003). *Totalitarianism and the prospects for world order: Closing the door on the twentieth century. Applications of political theory*. Lexington.
- Мінаков, М. (2009). Невловима впливовість тоталітаризму: радянська філософія і сучасний інтелектуальний ландшафт. *Україна Модерна*, 3, 207–227.
- Пролеєв, С. В. (2004). Мысль и страх: советская философия как ситуация мышления, 28–41.
- Снайдер, Т. (2020). *Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка* (Г. Герасим, Trad.). Човен.